

**F.K.GIRS TAFTISH HISOBOTIDA ZARAFSHON
DARYOSINING YUQORI OQIMI AHOLISIDAN OLINADIGAN
SOLIQ VA YIG'IMLAR TIZIMINING TAHLILI**

Samarqand davlat pedagogika instituti

tarix kafedrasi o'qituvchisi

B.G'. Rasulov

telefon: +998 93 995-27-85

rasulovbaxtiyor219@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada imperatorning maxfiy maslahatchisi Feodor Karlovich Girsning taftish hisoboti asosida Zarafshon daryosining yuqori oqimi hududida istiqomat qilgan aholidan olingan soliq va yig'implarning tashkil etilish tartibi, ularning miqdori va o'zgarib borish jarayoni tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada Girsning o'lka soliq tizimidagi kamchiliklar yuzasidan chiqargan xulosalari hamda soliq islohotini takomillashtirish bo'yicha ishlab chiqqan taklif va tavsiyalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Turkiston, Zarafshon okrugi, F.K.Girs, yer solig'i, xiroj, tanob, soliq islohoti, qishloq jamoasi, G'aznachilik palatasi, 1871-yil, 1874-yil, 1877-yil 24-noyabr.

Turkiston general-gubernatorligi boshqaruv tizimini taftish qilgan imperatorning maxfiy maslahatchisi Feodor Karlovich Girs, o'lkaning barcha viloyatlari va uyezdlari qatori Zarafshon okrugining yuqori oqimidagi tog'li hududlarda yashovchi aholining soliqlar va boshqa to'lovlari haqida muhim ma'lumotlar qoldirgan. Bu hisobot mustamlaka ma'muriyatining mahalliy soliq tizimini qanchalik chuqur o'rganganligini va uni markazlashtirilgan

tartibga solishga bo'lgan intilishini ko'rsatuvchi muhim manba hisoblanadi. Girsning bergan ma'lumotlariga ko'ra, okrug ma'muriyati Zarafshon daryosining yuqori oqimida istiqomat qilib kelayotgan aholidan yig'iladigan soliqlar masalasini chuqurroq o'rganishga katta e'tibor qaratmagan, bu esa mahalliy soliq amaliyotida ko'plab tartibsizliklarga yo'l qo'yilishiga sabab bo'lgan.

1871-yilda butun Zarafshon okrugi uchun soliq yig'ish qoidalari ishlab chiqilib, sarkor lavozimi tugatilgan, qishloqlar bo'yicha soliq hisobotlari yo'lga qo'yilgan. Shuningdek, oqsoqollar va aminlar soliq yig'ish ishlariga jalb etilib, ularga ma'lum vazifalar yuklatilgan hamda imperiya amaldorlari ishtirokida maxsus nazorat qo'mitalari tuzilib, ular yiliga 8-9 oy davomida, barcha soliq yig'ish ishlarining boshidan oxirigacha dalada bo'lishlari lozimligi belgilangan [2-89-B]. Bu tartib, bir tomondan, mahalliy an'anaviy boshqaruv unsurlarini (oqsoqol, amin) saqlab qolgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, ularning faoliyatini imperiya nazorati ostiga to'liq bo'ysundirishga qaratilgan edi.

Zarafshon daryosining yuqori oqimidagi bosib olingan hududlarda 1871-yil tog'li tuman deb nomlangan okrug tarkibidagi yangi ma'muriy hudud tuzilgan bo'lishiga qaramay, faqatgina 1877-yil 24-noyabrda okrug boshlig'i o'sha yil uchun aholidan soliq undirish to'g'risidagi qarorlariga asosan, devonxonasiga ushbu hududlar yerlari davlat mulki hisoblansa-da yangi tartibdagi soliqning o'rniga xiroj va tanob undirilishi haqida batafsil hisobot tayyorlashni topshirgan [1-388-B]. Bunday olti yildan ortiq davom etgan noaniqlik, mustamlaka ma'muriyatining yangi bosib olingan hududlardagi yer-mulk munosabatlarini tezkor tartibga solishga ulgurmaganligidan dalolat beradi.

Okrug gubernatoriga taqdim qilingan hisobotda ma'lum bo'lishicha, Zarafshonning yuqori qismidagi 302 tanob lalmikor va 1800 tanob

sug'oriladigan yerlar 1871-yildan beri davlat yerlari hisoblangan, biroq ular davlat mulki ekanligi hujjatlarda aks etmagan va bu bo'yicha hech qanday masala ko'tarilmagan. Bu holat yer-huquq masalalarining amaliyotda qanchalik puxta ishlanmaganligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Zarafshon daryosining yuqori oqimidagi hududlar egallanganidan so'ng, 1874-yilgacha aholidan soliqlar tuman ma'muriyati tomonidan ishlab chiqilgan qoida asosida undirilgan. Okrug gubernatoriga qancha soliq undirilganligi va qancha qolgani haqida xabar berib turilgan. 1874-yilda okrug gubernatoridan Tog'li tuman boshlig'i mazkur yerlardan ilgarigidek hosilning ma'lum foizini yoki qismini xiroj sifatida olish to'g'risida ruxsat so'ragan. Bu masala shunday hal etilgan ki, davlat yerlaridan olinadigan xiroj okrugning boshqa joylaridagi ko'pchilik davlat yerlaridan olinadigan xiroj miqdorida bo'lish kerakligi, ya'ni: yalpi hosildan, avvalo, har bir tanobdan ikki puddan urug'lik uchun ajratilishi, so'ngra sof hosilning yarmi xazina daromadiga o'tkazilishi lozimligi belgilangan. Belgilangan yig'im 1878-yilgacha shu hisob bo'yicha undirib kelingan.

Shundan so'ng, okrug boshlig'i bu yerlar to'g'risida aniqroq tasavvurga ega bo'lish maqsadida Tog'li tuman boshlig'iga bu ishning barcha holatlarini joyida o'rganishni topshirgan. Keyingi hisobotdan ma'lum bo'lishicha, aholining turli xil ko'rsatmalari tufayli, yuqorida tilga olingan yerlarni ijaraga beriladigan yerlari yoki aholining foydalanishidagi amlok yerlari deb bo'lmagan. Shunga qaramay, okrug boshlig'i ishni soddalashtirish va aholiga qulaylik yaratish maqsadida 2102 tanob yerni aholining doimiy foydalanishida bo'lgan davlat mulki deb hisoblab, ulardan keladigan daromaddan har yili xazinaga soliq to'lashligini belgilagan. To'lanadigan soliq miqdori yiliga 307 so'm 70 tiyinni tashkil etgan hamda general-gubernatorning ruxsati bilan doimiy soliqqa aylantirilgan. Bu qaror amaliy

zaruratdan kelib chiqqan murosali yechim bo'lib, huquqiy jihatdan puxta asoslanmagan holda qabul qilingan edi.

F.Girs Zarafshon daryosining yuqori oqimida yashayotgan aholining to'lab kelgan soliq tizimini batafsil o'rganib chiqib, quyidagi xulosalarga kelgan:

1) Turkiston o'lkasini tashkil etuvchi hududlar ustidan uzoq muddat hukmronlik qilingan bo'lsa-da, aholining soliq to'lash imkoniyatlari yetarlicha o'rganilmagan;

2) O'lkadagi mavjud soliq tartiblari chuqur tahlil qilinmagani, puxta o'ylanib, yagona tamoyilga asoslanmagani, shuningdek, butun boshqaruv tizimi qonunchilik tartibida belgilanmagani sababli o'lkada mustahkam soliq tizimi shakllanmagan;

3) O'lka bosh ma'muriyatining xonliklar davrida amalda bo'lgan yer solig'ini yangi to'lov bilan almashtirishga intilishi salbiy holatlarga olib kelgan, soliq me'yorlari buzilib, yig'iladigan umumiy soliq miqdori yildan yilga ko'payib borgan, bunga ma'muriyat vakillari o'z xohishlariga ko'ra qo'shimcha ustamalar belgilaganligi sabab bo'lgan;

4) Bunday usullarning samarasizligi, ayniqsa, Farg'ona viloyatida yaqqol namoyon bo'lib, viloyatning 1873-yilgi loyihasi asosidagi vazirliklar tomonidan ma'qullanmagan yer solig'i tizimini joriy etishga 833 000 so'm sarflangan, oqibatida viloyatning yillik daromadi 440 000 so'mga kamaygan, soliqlarni muttasil oshirilishi mahalliy aholining noroziligiga sabab bo'lgan [4-67-b].

Yuqoridagilardan xulosa chiqarish mumkinki, imperiya ma'muriyati soliq tizimida olib borgan islohotlari shoshma-shosharlik natijasida xatoliklarga yo'l qo'ygan. Buning oqibatida keltirilgan zararlar xalqning gardaniga tushgan, xolos. Bu holat shuni ko'rsatadiki, mustamlaka

ma'muriyati islohotlarni amalga oshirishda mahalliy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni yetarlicha hisobga olmagan va bu holat oxir-oqibat davlat xazinasi uchun ham zarar keltirgan.

F.Girs, chuqur tahlillari asosida soliq tizimini tartibga solish bo'yicha ham bir qator takliflar va tavsiyalar ishlab chiqqan, unga ko'ra:

1) O'lkani boshqarish to'g'risidagi yangi nizom tasdiqlangan kundan boshlab uch yil davomida yer solig'i miqdori o'zgarishsiz qoldirilishi lozim;

2) Xazinaga to'lanadigan yer solig'ini qishloq aholisi o'rtasida taqsimlashni, qishloq jamoalarining o'zlariga, ya'ni o'zlari saylagan shaxslarga topshirish lozim;

3) Saylanganlar tomonidan soliqni taqsimlash har bir qishloqda faqat olinadigan hosilga qarab amalga oshirilishi, alohida imtiyozlarni hisobga olmasligi lozim;

4) Soliqlarni taqsimlash va yig'ishdagi suiste'molliklar, qishloq jamoalari tomonidan o'rganilishi lozim;

5) Soliq taqsimotining noto'g'riligi haqidagi shikoyatlar xalq sudi tomonidan ko'rib chiqilishi lozim.

O'troq aholining soliq tizimi haqida taftish faqat umumiy tamoyillarni bayon qilgan. Girs quyidagi tamoyillar soliq tizimining asosi sifatida qabul qilinishini tavsiya qilgan:

1) Yer solig'ining asosiga yerning faqat hajmi emas, asosan uning daromadlilik qo'yilishi lozim. O'rta Osiyoning sug'orish suvi taqsimotiga bevosita bog'liq bo'lgan dehqonchilik xo'jaligi sharoitida, soliqqa tortish me'yori sifatida yerning o'zi hech qanday ahamiyatga ega emas, chunki Turkiston hududida sug'orilmagan yerlar yaxshi daromad keltirmaydi, yerdan

olinadigan daromad esa asosan sug'orish tizimining qulayligiga bog'liq. O'lkada mavjud soliqlar asrlar davomida musulmonlarning diniy qonunlarida (shariat) o'z tasdig'ini topgan va o'zining adolatligi hamda xazina uchun foydaliligi tufayli, undan ko'ra yaxshiroq boshqa biror soliq bilan almashtirilishi qiyin;

2) Imperiya hukumati tomonidan joriy qilingan soliqlarni qoldirishning iloji yo'qligi, o'lkaning kelajakdagi soliq tashkilotida e'tiborga olinishi kerak. Yerdan olinadigan daromad solig'ini o'zgartiriladigan soliq miqdori bilan muvofiqlashtirish lozim;

3) Soliq tizimining murakkab qismi shundaki, faqat yerning o'rtacha daromadini to'g'ri aniqlagandan keyingina amalga oshirilishi mumkin. Joriy qilinadigan soliqlarni faqat volostlar emas, qishloqlar uchun ham moslashtirish lozim;

4) Hisoblangan soliq miqdori olti yil davomida o'zgarishsiz qolishi kerak;

5) Yerdan olinadigan daromad solig'ining miqdorini to'g'ri taqsimlash uchun soliq birliklariga asoslanib belgilash lozim. Har bir xo'jalik uchun buni aniqlab chiqishning mutlaqo iloji yo'qligi sababli qishloqlar va qishloqdan tashqaridagi mulklardan olinib kelgan soliqlarni oldingi holida qoldirish kerak;

6) Har bir qishloqqa belgilangan soliqni alohida xo'jaliklar o'rtasida taqsimlashni shu qishloq aholisining o'ziga, ular saylagan vakillari orqali havola etish kerak. Bunday taqsimot soliq miqdorining teng taqsimlanishi emas, balki to'lovchining yer daromadini va undan olinadigan soliqni shariat qoidalariga muvofiq yig'ish lozim;

7) Shu maqsadda, ya'ni daromad solig'i tamoyilini saqlab qolish uchun, soliqning noto'g'ri taqsimlanishi haqidagi shikoyatlarni ko'rib chiqishni rus

hokimiyatiga emas, balki qozilar sudiga yuklash zarur. Qozilar sudi, bu borada daromad solig'i o'zini to'liq oqlaydigan shariatning aniq ko'rsatmalariga ega bo'lib, unga taqdim etilgan taqsimot haqidagi shikoyatlarni faqat shariat asosida ko'rib chiqishi kerak;

8) Yer maydonlaridan olinadigan soliq miqdorini belgilashni ekiladigan mahsulotning o'rtacha hosili va uning shu hududdagi savdo narxini aniqlash orqali amalga oshirish lozim;

9) Soliq miqdori, oldingidek yerdan olinadigan daromadning o'ndan bir qismini tashkil etishi kerak. Bunday soliqqa tortish davlat soliqlaridan tashqari boshqa soliqlarni to'laydigan aholi uchun og'irlik qilmaydi va davlat xazinasi uchun zararli bo'lmaydi, chunki soliqqa tortishning yuqori me'yorlarida asosan dehqonchilikdan boshqa daromadi bo'lmagan aholidan undirish soliq qarzlarning ko'payib ketishiga sabab bo'ladi;

10) Har bir soliq bo'yicha o'rtacha hosilni va qishloq xo'jaligi mahsulotlarining bozordagi narxlarini aniqlash, soliq miqdorini belgilash uchun 1871-yilda Zarafshon okrugida faoliyat ko'rsatgan va ijobiy natijalar bergan komissiyalar kabi maxsus nazorat komissiyalariga topshirilishi kerak. Bu komissiyalar tarkibiga uyezd boshlig'i yoki uning yordamchisi rahbarligida gubernator tomonidan tayinlangan amaldor va uning tanloviga ko'ra ikki mahalliy vakil kiritilishi lozim. Mazkur komissiyalarga o'zlariga yuklatilgan vazifani bajarish uchun alohida yo'riqnoma berish va zarur bo'lganda yerlarni tekshirishda mahalliy mirzolari yordamga jalb qilish kerak;

11) Yerlarni o'lchashni mahalliy yer o'lchovchilar, tanobchilar yordamida amalga oshirish zarur. Ularning yer maydonlarini aniqlashlari ikkita afzallikka ega: birinchidan, mahalliy usul bilan nisbatan kam xarajatlar

evaziga talab qilingan natijalarga erishiladi, ikkinchidan, bu orqali mahalliy aholi nazarida ishonchli hisoblanadi;

12) Nazorat komissiyalarining ikki yoki uch yillik ishlaridan so'ng yakuniy xulosani chiqarib boshqaruv qo'mitasiga topshirilishi kerak;

13) Soliq miqdori belgilangandan so'ng, yuqorida aytib o'tilgan vaqtinchalik choralar yoki nazorat komissiyalarining ishlari bilan amalga oshirilishidan qat'iy nazar, soliqlar bo'yicha barcha ish yuritish, shuningdek, o'lkaning boshqa daromadlari mahalliy G'aznachilik Palatasiga topshirilishi lozim [1-98-b].

Imperatorning maxfiy maslahatchisi F.K. Girsning takliflari va tavsiyalaridan shuni anglash mumkinki, Zarafshon daryosining yuqori oqimida istiqomat qilayotgan aholidan soliqlarni undirishda ehtiyotkorlik bilan ish ko'rish, soliq islohotlarini amalga oshirishda mahalliy aholining asrlar davomida shakllangan urf-odatlar, diniy e'tiqodi, an'analarini qo'pol tarzda buzib yangi soliqlarni joriy etish nafaqat imperiya xazinasiga zarar keltiradi, balki aholining ko'plab noroziliklariga olib kelishi mumkin. Shu sababli, o'lka amaldorlariga tizimli soliq islohotlarini ishlab chiqish va shu orqali ijobiy natijalarga erishilishi zarurligi ko'rsatib o'tilgan. Girs tomonidan taklif etilgan qishloq jamoalarining o'zini o'zi boshqaruv usullaridan foydalanish, shariat qoidalariga tayanish va soliq miqdorini bosqichma-bosqich o'zgartirish tamoyillari, mustamlaka ma'muriyati amaliyotida mahalliy ijtimoiy-huquqiy tizimning e'tiborga olinishi zarurligini anglab yetganligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ф.К.Гирс Отчет ревизирующего по высочайшему повелению Туркестанский край тайного советника Ф. Гирса. – Санкт-Петербург: Б.м., 1884.

2. Белявский Н. Материалы по Туркестану. – Санкт-Петербург, 1889.
3. O'z MA, 5-Jamg'arma 1-ro'uxat, 1312-yig'ma jild. 1-varaq.
4. Савицкий А.П. Поземельный вопрос в Туркестане (В проектах и законе 1867-1886 гг.) Ташкент: СамГУ, 1963.
5. Жумаев У.Х. Россия империясининг Туркистондаги солиқ сиёсатининг шаклланиши ва динамикаси. Тошкент: TURON-IQBOL, 2020. – 176 b.